

תמונה מס' 3: מראה פנים הר הבית מכיוון צפון, כפי שצויר על ידי הצייר ו. ה. ברטלט בשנת תר"ג. בצד ימין של הציור ניתן לראות את הקצה הצפוני של האכסדרה המערבית של הר הבית (האכסדרה אינה מגיעה עד הפינה הצפון מערבית של המתחם כפי שנראה גם מן המפות, אלא רק עד אזור מדרסת אל-מנג'כיה). בציור ניתן גם לראות שעל חלק מן האכסדרה בנויים חדרים (עליות).

א. הצגת השאלה

שאלת ממני אודיעך דעתי אם מותר ליכנס לעליות הבנויות סביב לבית המקדש שהן בולטות לתוך המקדש על גבי זיזין וגזוזטראות, לפי שראית שנהגו בזה היתר ואין מוחה בידם.

הרדב"ז בלשונו השתמש מושג "בית המקדש", וכתב שהגזוזטראות עליהן הוא דן "בולטות לתוך המקדש", אך בפועל אין ספק בכך שהשאלה נגעה לגזוזטראות ועליות שנמצאות במערב השטח של הר הבית בגבולותיו הנוכחיים. כפי שצוין במבוא, קיימות עדויות חיצוניות לכך שבזמנו של הרדב"ז נהגו יהודים לעלות על גגות של מבנים שנמצאים ממערב לכותל המערבי של הר הבית, ומשם עברו מזרחה לגג האכסדרה המערבית הקיימת גם כיום בשטח הר הבית. ולמעשה גם מדבריו של הרדב"ז עצמו בהמשך התשובה, ניתן למצוא סימוכין לכך שעיקרה של השאלה אכן עסק במנהג זה של כניסה לעליות שבמערב השטח של הר הבית (אם כי להשלמת התמונה, עסק גם באפשרויות של כניסה דרך עליות שנמצאות בצדדים אחרים של הר הבית). כי בדבריו (לקמן בפסקה ז) הוא דן במפורש בעליות שנמצאות מעל הפתח הקטן שמדרום ל"באב אל-קטאנין" (הידוע עד היום בשמו), דהיינו: "באב אל-מטהרה"

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

(אף שהוא לא נקב בפירוש בשמו של השער), וזה תואם לגמרי את הפרוטוקול של בית הדין השרעי, שעסק בכניסת יהודים לאכסדרה המערבית דרך מזרסת אל-עת'מניה הנמצאת שם. כמו כן דן הרדב"ז שם בשאלת הכניסה לשוק אל-קטאנין, מפני שהיו מי שהחמירו בזה. כפי שיבואר לקמן שוק זה נמצא כולו ממערב לכותל המערבי הקיים של הר הבית, והוא מסתיים במזרחו בשער שנקרא באב אל-קטאנין (שהרדב"ז מזכירו שם), וגם מזה ניתן להוכיח שהאזור עליו דן הרדב"ז הוא במערב הר הבית בגבולותיו הנוכחיים, ולא באיזה עליות שנמצאות פנימה יותר, כפי שניתן היה אולי לתלות באי אלו ביטויים בגוף התשובה.⁸

ב. הקביעה העקרונית שנקודת המוצא למדידות היא הצכרה

תשובה: דע, שלא כל העליות שוות ולא כל הרוחות שוות, וצריך אומד יפה לראות אי זו מותרות ואי זו אסורה. וזה, כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא.

במרכז הר הבית מתנשא בנין גדול בעל שמונה צלעות, שבראשו כיפה גדולה. אורכו ורחבו של הבניין הוא כחמישים מטר. גובהו הכולל של הבניין הוא כשלושים וששה מטר עד קצה הכיפה. קוטר הכיפה הוא עשרים ושלושה מטר.

מתחת לכיפה מתנשא מעל רצפת המבנה סלע גדול. אורכו של הסלע מצפון לדרום הוא כשבעה עשר מטר, ורוחבו ממזרח למערב הוא כשלושה עשר מטר. הצד המערבי של הסלע הוא קו ארוך די ישר. הצד המזרחי הוא מעוגל. הסלע מתנשא לגובה של כשני מטר מעל רצפת המבנה. חלקו המזרחי של הסלע הוא משופע, ושיפוע זה משתרע עד כתשעה מטרים מן הקצה המזרחי של הסלע. השטח שממערב לשיפוע הוא מישורי פחות או יותר ומשתרע מצפון לדרום. חלקו המערבי של אותו מישור

8. ר' שמואל הכהן וינגרטן, טען טענה זו בכינוס האחד עשר לתורה שבע"פ, בחודש מנחם אב תשכ"ט (תורה שבעל פה קובץ יא עמ' קסט"קע), והוא דקדק זאת גם משום ששער הטהרה מתואר בתשובת הרדב"ז במילים: "הפתח הקטן אשר משמאל לבאב אל-קטאנין", (ראה לקמן פסקה ז), ותיאור זה של השער מתאים למי שמסתכל ממנו מכיוון פנים החוצה, כך שניתן לכאורה להוכיח שהרדב"ז עצמו הסתכל על שער זה ועל "באב אל-קטאנין" מכיוון פנים החוצה, (וכך גם שמעתי בע"פ מחכמים אחרים שניסו לדקדק מדבריו אלו של הרדב"ז כאילו הסתכל על השער כאשר הוא עצמו היה בתוך הר הבית). ובאמת הדיון בטענה זו הוא אך למותר, שהרי באותה פסקה (ולמעשה באותו משפט ממש) קובע הרדב"ז שאסור להיכנס לעליות שמעל גבי אותו פתח, ומובן אם כן שהוא עצמו לא נכנס פנימה מן המקום שהוא קובע שאסור להיכנס אליו. ועל כל פנים מן התעודות השרעיות ברור לגמרי שהמדובר הוא ממש בעליות שעל גבי שער הטהרה, ולא פנימה ממנו. ודי בזה גם כדי לקבוע שהכותל המערבי שאותו הזכיר הרדב"ז, אינו איזה כותל שנמצא בפנים, אלא הכותל הידוע, וכפי שיבואר גם להלן (פסקה ח [1]).

הרב זלמן מנחם קורן

נמוך במעט מן המישור שבפסגה, וזאת מחמת איזו מדרגה רחבה שמשתרעת גם היא מצפון לדרום, בגבול המערבי של הסלע. הסלע הוא חלק מסלע התשתית של ההר כולו, אלא שהסלע הבולט מתחת לכיפה, מוקף במעקה עץ, וכך למעשה החיבור הטבעי בין הסלע הגלוי לבין ההר מוסתר. (לעובדה זו יש משמעות הנוגעת להבנה של התיאורים של הסלע כפי שתיארו אותם המוסלמים, וכדלהלן).

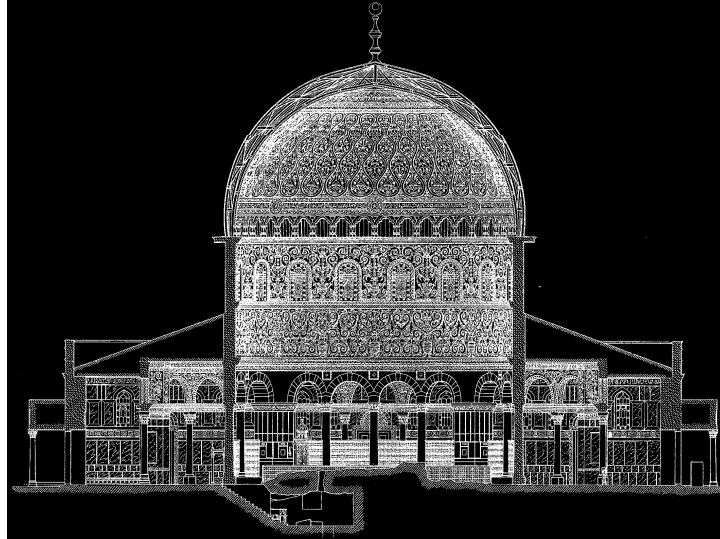
מתחת לחלק הדרום מזרחי של הסלע קיימת מערה (המערה משתרעת בערך מתחת לרבע משטחו הכולל של הסלע הגלוי). למערה יורדים במדרגות אחדות מכיוון דרום מזרח. קירות המערה מצופים טיח.

תמונה מס' 4: כיפת הסלע והכותל המערבי במבט מן האוויר (צילום: רן, צילומי אוויר).

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

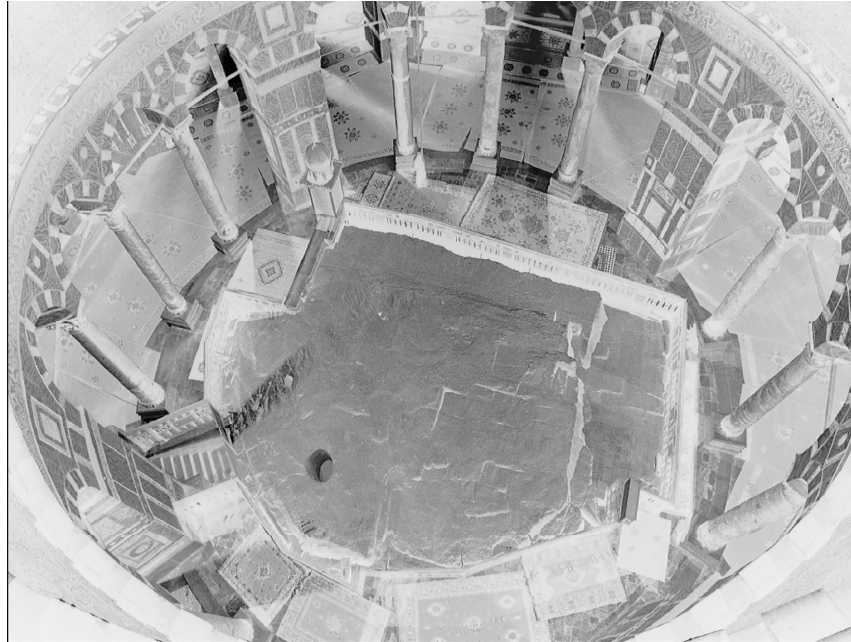
סלע בערבית הוא "צכרה". ובצרוף ה"א הידיעה: "א-צכרה" (או "אלסכרא").⁹ המבנה כולו נקרא בערבית "קובת א-צכרה" כלומר כיפת הסלע. ואבן זו, או ליתר דיוק "הסלע" ("אלסכרא"), היא לדבריו של הרדב"ז אבן השתיה שהייתה בקודש הקודשים.

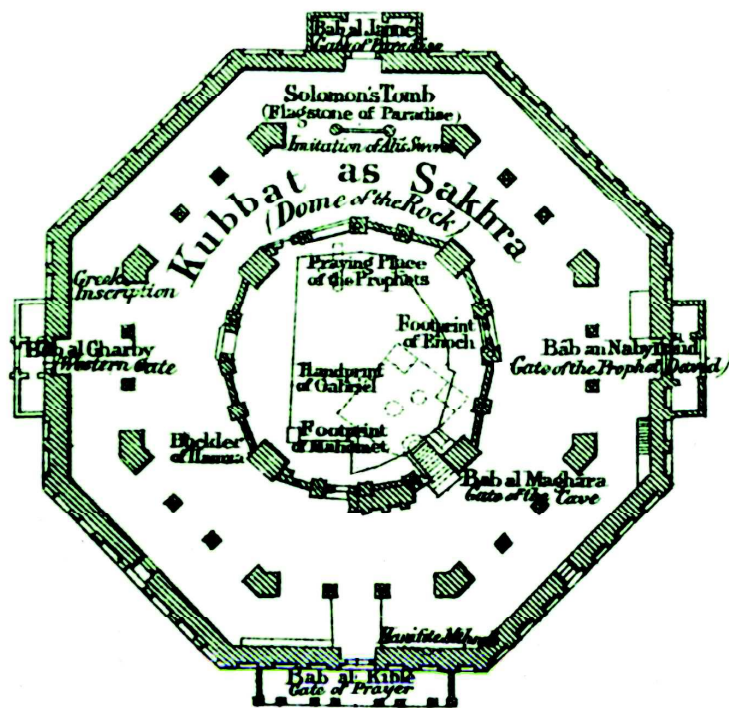
תמונה מס' 5: חתך של כיפת הסלע. בתחתית השרטוט ניתן לראות את הסלע עצמו ואת מערת הצכרה.

9. כאמור, בערבית "צכרה" הוא סלע, אלא שצורת התעתיק של המילה הערבית לאותיות עבריות השתנתה במהלך הדורות. האות הראשונה היא אמנם בהתאמה לכללי הלשון זהה לאות צדי שבעברית, אך היא נקראת בערבית כמו האות סמך, (וכפי שיהודים בני עדות המזרח היו רגילים בעבר לקרוא את האות צדי העברית, וכפי שגם כיום יש מהם שמקפידים על היגוי זה בתפילה). הרדב"ז כתב "סכרא" בסמך, ממש כפי צורת הקריאה של האות, מבלי להתייחס לשורש הלשוני הערבי שאולי מצדיק דווקא שימוש בצדי. האות השניה על פי דרך ההיגוי שלה היא כאף, וכך גם כתב הרדב"ז. צורה זו הייתה מקובלת בערבית היהודית של ימי הביניים. כיום רבים רגילים לכתוב צח'רה, כי על פי השורש הלשוני הערבי, האות המתאימה יותר היא חת, אך הם מסמנים מתג מעל אותה חת להורות שאין לקרוא אותה כאות גרונית (הרדב"ז גם כתב בסוף המילה את האות אל"ף ולא את האות ה"א, וזאת כמנהג הספרות הרבנית ביחס למילים לועזיות). הצורה "אלסכרא" היא המילה "סכרא" בצירוף הא הידיעה, אשר בערבית היא בדרך כלל המילה "אל". ואמנם על פי כללי הדקדוק הערבי, יש אותיות שכאשר הא הידיעה (כלומר "אל") באה לפנייהם היא מתקצרת. ומשום כך על פי כללי הדקדוק הערבי יש לומר: "א-צכרה" (או א-צח'רה), ולא: "אל-צכרה". אלא שבלשון הדיבור אין מדקדקים בזה כל כך, ולכן הרדב"ז השתמש בצורה "אל-סכרא".

הרב זלמן מנחם קורן

תמונה מס' 6: תצלום של הסלע עצמו במבט מלמעלה.

תמונה מס' 7:
שרטוט של בניין
כיפת הסלע ושל
הסלע עצמו,
מתוך מפה
בריטית של
ה-PEF.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

בקביעה זו, שהצרכה היא אבן השתיה, המשיך הרדב"ז לדון גם בפסקה הבאה (פסקה ג), ולשאת ולתת בדבר גובה האבן הידוע היום לעומת הגובה המתואר במשנה. בהמשך התשובה הסתמך כמה פעמים על הקביעה שהצרכה היא אבן השתיה, כאשר בא לשער את המרחקים האסורים והמותרים בכניסה מכיוונים שונים של העזרה, (ליתר דיוק יש להדגיש כי את המדידות ביצע מהכיפה או מקירות הבניין, וכדלהלן, אך מובן שקביעות אלו הן עצמן תולדה של ההנחה שהצרכה היא אבן השתיה). כך לקמן (בפסקה ו) כתב כי הבא מצד מערב: "צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחד עשר אמה", ובהמשך (פסקה ז) כתב ששיער ש"הפתח הקטן אשר משמאל לבאב אל-קטאנין" הוא הקרוב לכיפה יותר משאר הפתחים. ובהמשך שם כתב אודות שוק העוסקים בכותנה: "כי אני שיערתי שיש משם עד הכיפה יותר מ"א אמה". ועוד בהמשך (פסקה ח [3]) כתב אודות הגבול הצפוני של העזרה: "רואין כאלו חוט מתוח מהכיפה לצד מזרח, כל הבתים והעליות שהם בתוך מ' אמה לחוט זה הם בכלל הקדש". ובסוף התשובה, אחרי שדן ודחה צדדים אחרים שאולי יש להקל בהם במי שנכנס לעליות שסביב הר הבית, סיכם (בפסקה טו) וכתב לשואל: "אבל אתה תהיה מן הנזהרים ולא תכנס לא לבית ולא לעלייה אם לא תהיה רחוקה מהכיפה הרבה". ועוד שם בהמשך (בפסקה טז) התאונן על הנכנסים למחילה: "שהולכת עד תחת הכיפה", ובסיכום דבריו (פסקה יז) כתב הלכה למעשה, שאחרי בירור שעשה עם אנשים שידועים לאמוד מרחקים, ואחרי מה שנוכח בעצמו, התברר לו: "שאינן לך פתח ולא עלייה שלא תהיה רחוקה מהכיפה כפי השיעור אשר כתבתי, הילכך מותר להתקרב אל הפתחים ולעלות אל העליות".

קביעה זו שהצרכה היא אבן השתיה, נמצאת גם בתשובתו בח"ב סי' תרלט, שם הוא אמנם לא מזכיר את אבן השתיה בשמה הערבי, אך הוא מתייחס אליה כדבר קיים ידוע, והוא גם כותב שהוא שאל את פי הישמעאלים אודות גובה האבן ביחס לסביבתה. ולמעשה מדקדוק דבריו בח"ב סי' תרמח ניתן גם כן להוכיח שמקום קודש הקודשים היה בזמנו דבר ידוע ומוסכם.

ואמנם להלן (פסקאות ח"ט) מוזכרות עוד נקודות שמשמשות בסיס למדידה ולאומדן של מרחק, המאפשרות לקבוע האם מותר או אסור להגיע לתחומים מסוימים בתחום הר הבית. כך ציין כנקודת בסיס למדידה את הכותל המערבי (פסקה ח [1]), וכן את הכותל הדרומי (ח [2]) והמזרחי (פסקה ט). אולם אף לא אחת מן הנקודות הן זכתה ללשוניות המחזקות את תוקף הזיהוי, ורק בנוגע לצרכה לבדה השתמש בתחילה בביטוי "כי הדבר ברור", וכיו"ב בסוף המשפט: "שם אבן השתיה בלי ספק". ומשמעות הדבר היא, שאף על פי שגם נקודות אחרות נחשבו בעיניו של הרדב"ז כנקודות ודאיות, מכל מקום היה אצלו הבדל מהותי ביחס לדברים. ריבוי הפעמים בהם הוא חוזר על הקביעה שאת המרחקים של גבולות העזרה יש לבסס על

מדידות מן הכיפה, מורה בבירור שאין בדבריו הנוגעים לנקודות אחרות איזו חזרה מן הדברים שכתב כבר בראשית התשובה, ושאינן כאן איזו טעות מעתיק וכיו"ב בנוגע לצרכה, כי מדובר בקביעה עקבית שהוא חוזר עליה בתשובה זו כמה וכמה פעמים, בין בתחילה ובין בסוף, והיא באה לידי ביטוי גם בתשובות אחרות שלו. וכל זה מובן היטב על רקע הקביעה המוחלטת שהוא עצמו הכתיר במילים "הדבר ברור", וקבע כי מדובר בדבר ידוע "בלי ספק", וכפי שהתבאר לעיל.¹⁰

הרדב"ז לא כתב על סמך מה הגיע למסקנה "כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא", אך באמת קביעה זו נחשבה מוסכמת דורות רבים לפניו.

אחד המקורות היהודיים הקדומים ביותר הנוגע באופן ישיר לצרכה, הוא חיבור בשם "נסתרות רבי שמעון בר יוחאי". חיבור זה נדפס לראשונה בפררה בשנת שט"ו (1555), ואחר כך בשלונקי בשנת תק"ג (1743).¹¹ קיים כתב יד של החיבור כבר

10. את חשיבות ההבדלה בין סתם קביעות שהשתמש בהן הרדב"ז, לבין הקביעה שכתב אודותיה את המילים: "כי הדבר ברור", וכן: "בלי ספק", ניתן לתאר בדרך של משל מתחום הלכתי אחר. ידוע כי עד אחד נאמן באיסורים, וברור שאנו מתייחסים אל עדותו בתחומים אלו כאמת גמורה. אלא שאם יעיד עד אחד אחר עדות הפוכה, על כרחנו נצטרך להתייחס לדבר הנדון כדבר שיש בו ספק. לעומת זאת, אם נתאר מצב שבו יבואו שני עדים ויכחישו את דבריו של העד האחד, מובן שדבריו יתבטלו לגמרי, ולא יישאר מבחינה הלכתית שום צד ספק שמא אמת הייתה בפיו. נמצא כי יש "אמת" שכשלעצמה ניתן לסמוך עליה, אך אם תעמוד כנגדה אמת אחרת מסוג אחר חזק יותר, כגון "אמת" שמתבררת על פי שני עדים, מובן שהאמת הראשונה תהפוך לחסרת משקל. כך בנדון דידן דברי הרדב"ז מבוססים על אמיתות שונות הנוגעות לנקודות שונות בהר הבית, אבל בדיקה של הדברים על פי מפה של השטח, מראה בעליל שמקצת מן האמיתות שהסתמך עליהן סותרות זו את זו, וכך להלכה הן לכאורה יוצרות מצב של ספק, אלא שאחת הקביעות שהסתמך עליהן היא קביעה שהוגדרה על ידו כדבר ברור בלי ספק, והיא אם כן דומה בדרך משל לאמת שהתבררה על פי שני עדים. ואשר על כן, במידה ואמת מוחלטת זו סותרת קביעות אמיתיות אחרות, הרי היא מבטלת את שאר הקביעות אשר בדרך של משל נחשבות כביכול לאמיתות שכל אחת ואחת מהן נקבעה על פי עד אחד.

11. עותק של הדפוס הראשון (כולל שער!) נמצא בבית הספרים הלאומי, אך שם לא קיים עותק של מהדורת סלונקי (ולמעשה לא ידוע לי על קיום עותק כזה בשום ספרייה ציבורית בארץ). יעלענק בספרו "בית המדרש" ח"ג עמ' 78, העתיק את התעודה מדפוס סלונקי (ראה שם במבוא עמ' XVIII) והוא לא הכיר את הדפוס הראשון, ומשום כך החיבור מוזכר אצל רוב הבאים אחריו כחיבור שנדפס לראשונה בשנת תק"ג. (פרידבערג ב'בית עקד הספרים' מציין את שתי המהדורות, וכנראה הגיע לידו עותק שלם של מהדורת סלונקי, כי קיימים אצלו פרטים שלא נזכרו אצל יעלענק. אלא שבעותק של הדפוס הראשון שהיה בידו, היה חסר עמוד השער, והוא לא ידע את שנת ומקום ההדפסה שלו, ורק יכול היה לקבוע בצדק על פי צורתו של העותק, שמדובר במהדורה שקודמת בזמנה למהדורת סלונקי).

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

מתקופת הראשונים, כשלוש מאות שנה לפני ההדפסה הראשונה.¹² ובחיבור זה נאמר במפורש: "המלך השני שיעמוד לישמעאל יהיה אוהב ישראל וגודר פרצות היכל ועושה לו השתחוויה על אבן השתיה".

מבחינה חיצונית נראה אותו חיבור כמדרש (או ליתר דיוק חיבור נבואי) מתקופת התנאים (החיבור פותח במילים: "אלו הן הנסתרות שנגלו לרבי שמעון בר יוחי", ואם כן יש כאן לכאורה חיבור סמכותו היא כסמכות של דברי נבואה), אלא שקשה להניח שחיבור נבואי שכזה היה קיים בתקופת האמוראים מבלי שיוזכר על ידם בשום מקום, ואשר על כן יש לקבוע את זמנו של החיבור על פי סימנים שבגופו.

בנסתרות דרבי שמעון בר יוחאי קיים תיאור מפורט של החליפים הערביים הראשונים, והחליפים מבית אומיה אשר הם אלו שעשו את ירושלים לעיר בעלת משמעות מרכזית באסלם. בחיבור יש תיאור ממשי של מעשים שונים שנעשו על ידי אותם חליפים, וחלק מהם אף נזכרים בשם במפורש (כך מרואן הראשון, וכך מרואן השני, אחרון חליפי בית אומיה), וכן נזכרים שם אירועים היסטוריים שונים הקשורים לתקופת מלכותם של אותם חליפים. אולם, לקראת סופו של אותו חיבור (אחרי תיאור הרצחו של מרואן השני), מפסיקים התיאורים שניתן לחברם למציאות, ובמקום איזה תיאור של חליפי בית עבאס שמלכו אחרי בית אומיה, קיים שם תיאור שונה לגמרי אשר בו אחרי מלכותו של איזה מלך עז פנים שימלוך שלושה חודשים, תמלוך "מלכות הרשעה" (כלומר אדום) תשעה חודשים על ישראל, ואחר כך יעמוד משיח בן יוסף, ואחר כך יעמוד ארמילוס ויהרוג אותו, ואחר כך (אחרי סידרת אירועים המתוארת שם) יבוא משיח בן דוד. מסתבר אם כן, שחיבור זה נכתב בערך בשנת ד' אלפים תק"י (750), שהיא השנה שבה נהרג מרואן השני ושושלת בית עבאס עלתה לשלטון, וכך יכול היה המחבר לתאר במדויק את האירועים שכבר אירעו, אך לא הייתה לו כל יכולת נבואית לדעת את האירועים שעתידיים להיות אחרי אותו תאריך.

(יש לציין כי בפרקי דרבי אליעזר בפרק ל' אמנם מפורש כי באחרית הימים בני ישמעאל: "יגדרו פרצות חומות בית המקדש, ויבנו בניין בהיכל". אך שם לא נזכרת אבן השתיה במפורש, וגם התיאור אינו מתייחס במפורש לתחילת תקופת האסלם, כלומר למלך השני שיעמוד לישמעאל, אלא רק למלכי ישמעאל שבאחרית הימים באופן כללי מבלי לפרטם בשמות,¹³ ושם הדברים עצמם נאמרו בשם רבי ישמעאל ולא

12. מדובר בכת"י די רוסי 1240 בספריית פרמא, והוא עצמו נכתב בתחילת האלף השישי.

13. מדברי הפרדר"א אין להוכיח שכירת הסלע בנויה במקום המקדש עצמו, שהרי מדובר שם על בניין שעתידיים בני ישמעאל לבנות באחרית הימים, וא"כ לכאורה פשוט שאין מדובר שם על הבניין שנבנה כבר בתחילת תקופת האיסלם, שהרי בן דוד עדיין לא בא. עם זאת יש לציין כי בדברי חז"ל מוצאים אנו תאריכים הקשורים לאחרית הימים, גם כאשר במבט לאחור יודעים

בשם רשב"י. וייתכן ובעל הנסתרות דרשב"י אכן הסתמך על מדרש קדום יותר בסגנון זה, אך השלים את הדברים בהתאמה למה שראה בדורו).

תעודה יהודית עתיקה אחרת המזהה את הצכרה כאבן השתיה, נמצאה בגניזה הקהירית.¹⁴ מדובר בכרוניקה שמתארת את הכיבוש המוסלמי של ירושלים על ידי עומר. לפי התיאור שם, היה הר הבית מכוסה אשפה ועומר ציווה לנקותו וביקש מחכמי היהודים שיראו לו את מקום הסלע, ואחרי כן ציווה לבנות חומה סביב המקום הקדוש, ולבנות כיפה מצופה זהב על גבי הסלע. (זכר לתיאור זה נמצא בספר חסידים מכת"י סימן תקפה [מקיצי נרדמים (פריימן), פפד"מ תרפ"ד עמ' 152], שם יש סיפור אודות יעקב בן פלטיאל שברשותו של מלך מצרים פינה את האשפתות שכיסו את מקום המקדש מימות טיטוס הרשע).¹⁵

אנו שלא זכינו להיגאל בהם. דברים מפורשים יש בגמרא עבודה זרה (ט ע"ב), שם נאמר: "אמר רבי חנינא: אחר ארבע מאות לחורבן הבית, אם יאמר לך אדם קח שדה שוה אלף דינרים בדינר אחד – לא תקח. במתניתא תנא: אחר ארבעת אלפים ומאתים ושלשים ואחת שנה לבריאת עולם, אם יאמר לך אדם קח לך שדה שוה אלף דינרים בדינר אחד – אל תקח". ושם בגמרא התבאר שבין חשבוננו של התנא לבין חשבוננו של רבי חנינא יש הבדל של שתי שנים. וכתב שם רש"י: "אל תקח – שהיא קץ הגאולה ותקבץ להר הקודש לנחלת אבותיך, ולמה תפסיד הדינר". ואם כן לשיטת רש"י, אשר חי שנים רבות אחרי שני המועדים האלה, יש לפנינו מקרה שבו גם תנא וגם אמורא נקבו במועדים ידועים ומוחלטים לגאולה, ודברי שניהם לא נתקיימו. (ועיין בריטב"א שם שחלק על רש"י וביאר את הגמרא באופן שונה). ועל דרך זו ניתן לומר כי לשיטת רש"י, אין לשלול את האפשרות שגם בפרקי דרבי אליעזר קיימת קביעה של תאריך עתידי (במבט מנקודת הזמן של הכותב), או אירוע עתידי הנוגע לגאולה, ולאחר זמן אכן הגיע אותו מועד (או אותו אירוע), ואף על פי כן בן דוד עדיין לא בא. ואשר על כן אין לשלול לחלוטין את ההנחה שגם בפרקי דרבי אליעזר מתוארת כיפת הסלע כבניין העומד במקום המקדש, וזאת תוך הנחה של הכותב, שכבר בתחילת מלכות ישמעאל אכן יהיה קץ הימים. על כל פנים, בין אם כוונת הפרד"א לכיפת הסלע, ובין אם הכוונה לבנין אחר שעדיין לא נבנה, בוודאי ניתן להסתייג בדבריו של הפרד"א על מנת לסתור את הדעה כאילו במקום ההיכל עצמו לא נבנה וגם לא עתיד להיבנות על ידי הנכרים שום בניין (עיין לקמן בנספח למאמר).

14. התעודה נמצאת בקימברידג' וסימנה שם TS Arabic Box 6 (1) f.1 והיא התפרסמה ע"י אסף ב"מקורות" עמ' 20-21. (התעודה כתובה ערבית יהודית באותיות עבריות, והיא פורסמה שם בתרגום של אשתור ובנעט). פרסום מחדש של המקור וכן תרגום מחדש של התעודה נעשה על ידי פרופ' משה גיל בספרו ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, כרך ב עמ' 1.

15. דינבורג האריך בניסיון לזהות את הדמויות והתקופה המדויקת של האירוע, במאמרו "בית תפילה ומדרש ליהודים על הר הבית בימי הערבים", שהתפרסם במאסף "ציון" תרפ"ט ספר שלישי.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

תיאור דומה נמצא באופן חלקי באיגרת שנשלחה מארץ ישראל לגולה עוד לפני התקופה הצלבנית,¹⁶ ובה נאמר: "ומאת אלהינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים, היו עמהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש". (אלא שבאיגרת זו לא נזכר הבניין שבנו הישמעאלים במקום המקדש).

הזיהוי של הצכרה כמקום המקדש עצמו, וגם ייחוס הבניין לעומר, נמצא בתקופה מאוחרת יותר אצל רבי בנימין מטודילה שביקר בירושלים בתקופה הצלבנית (בערך בשנת ד' אלפים תתק"ל [1170]). בתיאור של מקום המקדש כתב: "ושם טינפולי דומיני¹⁷ והוא היה מקום המקדש, ובנה עליו עומר בן אלכטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד".¹⁸ (אלא שהוא קיצר בדבריו, ולא הזכיר את פינוי האשפתות, ואת זיהוי המקום על ידי יהודים בני זמנו של עומר, אף על פי שהדברים נזכרו בתעודות שונות, גם בתקופה שקדמה לו וגם בתקופה שאחרי זמנו).

תיאור מפורט יותר נמסר על ידי רבי פתחיה מרגנשבורג (בן אחיו של ר"י הלבן תלמיד ר"ת, ואחיו של רבי נחמן מרגנשבורג), שביקר בארץ קרוב לסוף התקופה הצלבנית (בערך בשנת ד' אלפים תתק"מ [1180]). ובספרו (שהועתק מתוך רשימות שונות שלו, בין השאר על ידי רבי יהודה החסיד), נאמר: "והיכל נאה שם שבנה [מלך] ישמעאל בימי קדם כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים, ובאו פריצים והלשינו למלך ואמרו: זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה, ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים, ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם, ולא יתפללו בו כי אם

16. האיגרת התפרסמה לראשונה ע"י א"א הרכבי בקובץ "אוצר טוב" ח"ד עמ' 77-81. הפרסום המצוי כיום לאיגרת הוא בספר אגרות א"י ליערי, עמ' 51. וראה שם במבוא בעמ' 47, וכן בחלק הביבליוגרפי שם בעמ' 538 אודות הפרסומים הקודמים של האיגרת, ואודות זמנה המדויק. כמו כן מובאת האיגרת אצל גיל שם, כרך ג עמ' 14.

17. כיפת הסלע והר הבית בכללו מזוהים בבירור במפות צלבניות בכתבי היד המקוריים שקיימים עד היום באוספים שונים, ובמפות אלו כתוב במפורש על גבי כיפת הסלע: Templum Domini (טמפלום דומיני), שפירושו "היכל ה'". (טמפלום הוא בלטינית היכל, "דומיני" הוא שם עצם שנגזר מן המילה אדון, והיא משמשת בתרגומים הלטיניים לתרגום של שם אדנות. ואמנם אצל הנוצרים משמש שם זה גם במשמעות נוספת, אך כאן אין מקום לטעות בכוונה). הצורה "טינפולי דומיני" שנזכרת אצל רבי בנימין מטודילה, קשורה ככל הידוע לגלגולו של המושג הלטיני לשפת הדיבור באותו חלק בספרד ממנו בא רבי בנימין מטודילה.

18. קטע מתוך "מסעות בנימין" בתוך "מסעות א"י" ליערי, עמ' 40.

יהודים,¹⁹ ובנה היכל מאבן שיש בניין נאה מאבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה".²⁰

בתקופה יותר מאוחרת במעט, נזכר הזיהוי של כיפת הסלע כאבן השתיה במסע תלמיד הרמב"ן,²¹ שכתב: "על אבן השתיה בנו מלכי ישמעאל בנין מפואר מאד, עשו אותו בית תפילה, ובנו למעלה מן הבנין כפה נאה מאוד, והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל". (אלא שהוא לא הזכיר את פינני האשפתות, וגם לא כתב שהיהודים הם אלו שהראו לעומר את המקום).

גם היסטוריונים ערביים מזכירים את העובדה שמקום המקדש היה מכוסה באשפתות, וכי עומר חשף את הסלע בסיוע של יהודים. בדבריהם גם מוזכר כי עוזרו של עומר לענייני יהודים, (מומר יהודי בשם אבו יצחק אבן באכר), הציע לו לבנות את מקום התפילה המוסלמי בהר הבית לפני הסלע (כלומר מצפון לו), כך שהמתפללים המוסלמים שמתפללים לכיוון דרום (לעבר הכעבה בעיר מכה) יפנו בעת ובעונה אחת גם לצכרה וגם לכעבה, אך עומר סרב ובנה את מקום ההשתחויה שלו מן הצד השני של הצכרה (מדרום), כך שהמתפללים המוסלמיים המשתחוים שם, פונים לעבר הכעבה בלבד.²² וכיוצא בזה, גם היסטוריונים נוצריים ארץ ישראלים בני תקופת הכיבוש המוסלמי, מזכירים את עיקרו של הסיפור.²³

-
19. גם בנסתרות דרשב"י פעולות המלך הישמעאלי במקום המקדש נובעות מהיותו "אוהב ישראל", אך שם הוא "עושה לו השתחויה על אבן השתיה", בעוד אשר על פי תעודה זאת, כיפת הסלע נבנתה על ידי מלך הישמעאליים כבית תפילה ליהודים. ולתיאור זה לא ידועות לי מקבילות בתעודות יהודיות אחרות, אך יש לכך סימוכין במקורות לא יהודיים (ראה לקמן בהערה 23 בדבריו של דינבורג שהעתיק את סיביאוס).
20. "סיבוב הרב ר' פתחיה", בתוך מסעות א"י של יערי, עמ' 53. (ועיין שם במבוא למסע, בעמ' 48, אודות השתתפות רבי יהודה החסיד בהעתקת הרשימות).
21. מסעות א"י ליערי, עמ' 86, ובנספח ל"כפתור ופרח" ח"ב בהוצאת בית מדרש גבוה להלכה בהתיישבות (שם ההדירו את המסמך תוך השוואה לכת"י לנינגרד) בעמ' תמו. מדובר בנוסע אנונימי שנשתייר ממנו תיאור מסע לארץ. בדבריו הוא מתאר את קברות כמה מבעלי התוספות בחיפה, וגם את קבר הרמב"ן הנמצא שם, ועליו לבדו הוא כותב: "מורי הרב ר' משה ב"ר נחמן מגירונה זצוק"ל", ומכאן הכינוי "תלמיד הרמב"ן". הרמב"ן נפטר בשנת ה' אלפים ל' (1270), והמסע נכתב אחרי פטירתו, ולפי תוכן הדברים יש רגלים להשערה שנכתב כשלושים שנה מאוחר יותר (ראה אצל יערי שם עמ' 81 במבוא לתעודה, ועיין עוד שם בעמ' 765).
22. ראה על כך בהרחבה אצל פרופ' גיל (מובא בהע' 14 לעיל) ח"א עמ' 54-57 ובעיקר בהערה 81.
23. עיין אצל דינבורג (מובא בהע' 15 לעיל), שמצטט את ההיסטוריון הארמני סיביאוס, שהיה בן התקופה ושימש כבישוף בירושלים, שכתב כי: "אחרי אשר היהודים נהנו זמן ידוע מעזרתם ומחסותם של הערבים, עלה בדעתם לבנות מחדש את מקדש שלמה: נתגלה המקום הנקרא קודש־הקודשים. הם בנו יסודות, ובשרידי הבניין בית־תפילה בשבילם הם", והשווה לדברי רבי

תשובת ה'דב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

מטבע הדברים, כל התעודות שניתן ללמוד מהן באופן ישיר אודות זיהוי הצכרה כאבן השתיה, אינן קודמות לתקופה המוסלמית, וזאת בראש ובראשונה מפני שלצורך מסירת זיהוי מדויק של מקום, זקוקים אנו לנקודת ציון שהייתה קיימת אז והיא קיימת עד היום, והיא עצמה לא התחלפה בשמה. נקודה שכזו היא כיפת הסלע, הנקראת מראשית בניינה ועד היום: "קובת א־צכרה". אולם גם אם רצה מאן דהו להשתדל מאוד למסור לנו את מה שהיה ידוע לו שנה אחת קודם בניין כיפת הסלע, ספק רב אם היה מוצא דרך להעביר לנו את נקודת הציון המדויקת שאליה הוא מתכוון. כך למשל, בזמנו של רבי עקיבא היה המקום ידוע מאוד, ובמדרש (איכה רבתי פרשה יח) מסופר שכשהגיע עם עוד חכמים, "ראו שועל אחד יוצא מבית קודש הקודשים". קודש הקודשים לא היה בנוי באותה תקופה, אך מסתבר שהיו במקום חורבות, והם ראו את השועל יוצא מבין החורבות. אילו דרך משל היה רבי עקיבא רוצה למסור לנו כיצד לזהות את המקום שהיה גלוי וידוע בזמנו, קשה מאוד היה לנו לעמוד על דבריו, שכן בזמנו היו במקום שרידי קירות, ומן הסתם אם היה מנסה לתאר את המקום, היה מתאר את אותם שרידי כתלים, אך כיום אין אנו יכולים לזהות את אותם כתלים, וממילא אין לנו נקודת אחיזה שבאמצעותה יש אפשרות לעמוד על זיהוי מתקופה כה קדומה.

עם זאת חשוב לציין כי מסורת ברורה בדבר מקומו של מקום קודש הקודשים הייתה קיימת גם בתקופה הביזאנטית, מאות שנים לפני הכיבוש המוסלמי. וכך הירונימוס, המתרגם הלטיני של המקרא, שהיה בישוף בבית לחם ולמד עברית מפי יהודים, ומהם גם הכיר מסורות יהודיות ארץ ישראליות (מת בשנת ד"א ק"פ [420]), מזכיר בפירושו את האנדרטה של אדריאנוס הרכוב על סוסו, אשר ניצבת בדיוק במקום שבו היה קודש הקודשים.²⁴ כך שניתן למעשה לקבוע שהמסורת שמקורן

פתחיה מרגנשבורג המובאים בפנים, שגם הוא סיפר שהבניין נבנה מתחילה כבניין עבור יהודים. ומכללות הדברים נראה על כל פנים שגילוי מקום קודש הקודשים נעשה על פי יהודים, וזה היה אירוע ידוע הקשור לתחילת תקופת האיסלם בארץ, והוא קשור לבניין שנבנה במקום. ועיין עוד אצל גיל שם, שהביא את דברי ההיסטוריון הנוצרי תיאופאנס (שחי למעלה ממאה שנה אחרי הכיבוש המוסלמי), שהביא את דברי סופרוניוס שהיה הפטריארך של ירושלים בזמן הכיבוש המוסלמי. ולפי מה שמתואר שם, עומר ביקש לראות את מקדש היהודים שבנה שלמה, וכאשר הפטריארך ראה את עומר עומד במקום הקדוש, אמר: "אכן הנה זה השיקוץ המשומם שניבא דניאל, הנה הוא עומד במקום הקדוש".

24. הובא על ידי חוקרים רבים. כך אצל סבי ב"ירושלים בספרותנו" עמ' 445 הע' 97. וכך אצל דינבורג שם, ועוד. (דינבורג שם העתיק את הלשון המלאה של הירונימוס [בלשון המקור, ובתוספת תרגום], מתוך ביאורו לאחד מספרי האון-גליון, וציטוט זה הובא בלשונו המדויקת אצל חוקרים אחרים). יש לציין כי בשנת תשנ"ט פורסמה עבודת מחקר על ידי חוקר בשם ירון צבי אליאב מהאוניברסיטה העברית, ובה הוא ביקש לטעון שכל העדויות אודות קיומו של

בתחילת התקופה המוסלמית, (ואשר אותן אנו יכולים לזהות ללא קושי עד היום, וזאת מפני שהבניינים שאליהן קשורות אותן מסורות קיימים מאז עד היום), אינן אלא המשך של מסורת שהייתה ידועה עוד לפני הכיבוש המוסלמי.

חשוב לציין כי היו אמנם הגבלות על ישיבת יהודים בירושלים בתקופה הרומית ובתקופה הביזאנטית, אך אין שום ספק שההגבלות אמנם צמצמו את מספר היהודים בירושלים, אך הן לא גרמו למצב שבו לא היו כלל יהודים בירושלים. (כך למשל הנוסע מבורדו קובע בשנת ד' אלפים צ"ג [333], שמתוך שבעה בתי כנסת יהודיים שהיו בעבר בירושלים, נשאר אחד בלבד. כלומר, היו יהודים, אלא שמספרם הצטמצם). וזו עצמה סיבה שיכולה להצביע על כך שהמסורת היהודית מתקופתו של עומר, מבוססת על מסורת עתיקה הרבה יותר.

למעשה יהודים לא רק חיו בירושלים והתפללו לכיוון קודש הקודשים, אלא יהודים גם נכנסו בתקופה ההיא להר הבית. וכפי שמפורש בתלמוד הירושלמי במסכת פסחים (ז, יב), שם קיים דיון בשאלה האם שערי הר הבית "תחת האגוף" התקדשו בקדושת הר הבית, או שדינם הוא כדין העיר שמחוץ לתחום הר הבית, ובמסקנה שם נאמר: "רבי יוחנן בר מדייא בשם ר' פינחס, מן מה דאנן חמיי רבנן שלחין סנדליהון תחת האגוף של הר הבית, הדא אמרה שלא קידשו תחת האגוף של הר הבית". (= רבי יוחנן בר מדייא אמר בשם רבי פנחס, שמתוך כך שאנו רואים שרבנן חולצים את סנדליהם תחת האגוף של פתחי הר הבית, יש לאשש את דברי האומר שהשטח שתחת אגוף הר הבית לא התקדש). נמצא שבזמנו של ר' פנחס נכנסו רבנן להר הבית, ואשר

מבנה אלילי על הר הבית, הן בדיה נוצרית שביקשה להציג בדרך זו את העונש שקיבלו היהודים בגלל מה שהם רואים כחטא הגדול של היהודים. ובאמת, חלק מן המקורות שמזכירים מבנים אליליים על גבי הר הבית בעת ההיא, הם סיפורים שנועדו לארצות רחוקות, או עדויות שעברו עיבוד בתקופה מאוחרת יותר, ובנוגע להם יש מקום לשקול את ההשערה הנ"ל. אך מעיון בגוף הדברים נראה שאין כל מקום להשערה שכזו בנוגע לדברי הירונימוס הנ"ל. המקור הנ"ל בו הזכיר הירונימוס את מקום קודש הקודשים, הוא פירוש של איזה פסוק מן האון-גליון שבו מתואר השיקוף המשומם שעל מקום המקדש (הביטוי "שיקוף משומם" מבוסס על פסוק בדניאל יא, לא). הירונימוס מציג שם שתי דרכים לפרשנות הקשורים למושג שיקוף משומם, כאשר לפי אחת מן האפשרויות שהציג, הכוונה היא לפסל של אדריאנוס כשהוא רכוב על סוס, שמוצב "בדיוק במקום קודש הקודשים". מן הסגנון נראה בבירור שמדובר על דבר קיים ומפורסם בזמנו, וקשה להעלות על הדעת שאדם ידוע יוכל לעשות צחוק מעצמו, ולבדות מליבו קיום של דבר שכל יושבי הארץ רואים שאינו קיים. (יש לציין כי לפי דבריו של הירונימוס היו בהר הבית באותה תקופה שתי אנדרטאות. אחת היא כאמור אנדרטה של אדריאנוס הרכוב על סוס, והאחרת שאותה תיאר בפירושו לישעיהו (ב, ט) כצלם אלילי נעבד (אודילאום בלטינית) של יוביס (שהוא אבי האלים שבמיתולוגיה הרומית), שנמצא במקום שבו הייתה בעבר עבודת האלהים.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

על כן מובן שהם גם ידעו להיכן אסור להם להגיע, והיכן הם גבולות העזרה, ומסתבר שגם ידעו היכן הוא קודש הקודשים.

רבי יוחנן בר מדיא (או בר מריא, לפי הכתיב במקורות אחרים) הוא בן הדור החמישי לאמוראי א"י. רבי פנחס שבשמו נאמרו הדברים, הוא בן הדור הרביעי. כל זאת זמן רב אחרי אדריאנוס.

עובדה זו של כניסת יהודים להר הבית נזכרת גם אצל הנוסע מבורדו הנ"ל שחי באותה תקופה. (אלא שמדבריו נראה שמדובר באיזו כניסה שנעשת פעם בשנה, וכי היהודים מקוננים באותה הזדמנות על החורבן וקורעים את בגדיהם).²⁵

כשני דורות מאוחר יותר מוזכר המנהג של כניסת יהודים להר הבית על ידי הירונימוס. לפי התיאור שלו, היהודים נאלצים לשלם לשלטון כסף על מנת להיכנס לתוך הר הבית בתשעה באב כדי לקונן שם על החורבן. כך שברור שהמנהג שהיה קיים בזמן אמוראי ארץ ישראל, המשיך גם בתקופה יותר מאוחרת. ואשר על כן ברור שהיהודים שהתבקשו על ידי עומר לגלות את מקום קודש הקודשים, ידעו את המקום על סמך מסורת רצופה.

חוקרים רבים סבורים שבתקופה הקצרה שבה שלט כורסוי השני בארץ (אותה כבש בשנת ד' אלפים שע"ד [614], כלומר מעט יותר מעשרים שנה לפני הכיבוש המוסלמי), הרשו הפרסים ליהודים לחדש את עבודת הקרבנות בשכר הסיוע שנתנו למלך כורסוי השני בזמן כיבוש הארץ, והיא אכן חודשה לזמן קצר, עד שהפרסים חזרו בהם והשביתו את העבודה. אם אכן השערה זו נכונה (ומעיון במקורות יש רגלים

25. הנוסע מבורדו מתאר במקום שתי אנדרטאות של אדריאנוס (ראה על כך בהערה הקודמת), והוא מספר שהיהודים מגיעים מידי שנה בשנה אל אבן נקובה שנמצאת בסמוך לאותן שתי אנדרטאות, ושם הם קורעים את בגדיהם "ומושחים" את אותה אבן. כאמור, הוא אינו מציין תאריך שבו נהגו היהודים להגיע למקום. כמו כן לא ברור מה פשר המשיחה של אותה אבן שהזכיר. ייתכן והוא עצמו לא ראה את האירוע מקרוב, וכל ידיעותיו אודות האירוע היו מפי התושבים המקומיים, כך שאפשר לחשוב שלמעשה מדובר בשאריות של נרות שמן שהשאירו את רישומם באיזו אבן שהיה בה שקע או נקב גדול ששימש מקום נוח להדלקת נרות בזמן האירוע. (יש חוקרים שרצו לומר שיתכן והאבן הנקובה אינה אלא הצכרה שקיים בה נקב שניתן לשייכו לתיאור. לפי השערה זו, יהודים זיהו את האבן כשריד של המקדש, ומשום כך בכו על גבי האבן, ומשחו אותה בשמן. אך כבר דינבורג במאמרו הנ"ל [מובא בהע' 15 לעיל] קבע בצדק שמקום המקדש זוהה בעת ההיא במקום שקשור לאנדרטאות הנ"ל, בעוד אשר האבן לפי התיאור עמדה במרחק מה מן האנדרטאות. למעשה זיהוי הצכרה עם האבן הנקובה הוא בהחלט זיהוי על פי סימן שאינו מובהק כלל, ואם אכן הנקב אינו אלא שקע או כוך שהניחו בו נרות, אם כן מדובר בנקב מאוזן ולא בנקב אנכי, וזה כלל לא מתאים לנקב שבצכרה).

לדבר שאכן כך היה),²⁶ אם כן ברור שליהודי ארץ ישראל הייתה אז ידיעה ברורה הנוגעת לזיהוי מקום המזבח, והמסירה שמסרו אחר כך לעומר אודות מקום קודש הקודשים, אכן הייתה מבוססת על ידיעה ברורה שעל פיה שנים אחדות קודם לכן היו מוכנים להקריב קרבנות הלכה למעשה.

26. כורסוי השני מלך פרס כבש את הארץ מיד הקיסר הביזאנטי אורקליוס, ולפי עדותו של הבישוף הארמני סיביאוס, היהודים אף סייעו לכורסוי בכיבוש. (ראה אודות זה אצל אבייונה בספרו בימי רומא ובזנטיון עמ' 228-235, שהסתמך בזה בין השאר על דבריו אלו של הבישוף הארמני סיביאוס. אך מאידך ראה אצל גיל [הובא לעיל הע' 14] ח"א עמ' 51 בהערה, שפקפק בערך ההיסטורי של פרט זה שלמעשה קשר את היהודים לפגיעה בנוצרים). לאחר ארבע עשרה שנה נרצח כורסוי השני על ידי בנו שירוי שמלך תחתיו, והוא החזיר את הארץ לקיסר הביזאנטי שנקם ביהודים וטבח בהם, והארץ נשארה ביזו עד לכיבושה על ידי עומר בשנת ד' שצ"ו (636). על פי תיאורו של הבישוף הארמני סיביאוס, ההסכם של היהודים עם כורסוי אפשר להם לחדש את עבודת הקרבנות לזמן מה, אלא שמסיבות שונות חזרו בהם הפרסים וביטלו את העבודה אחרי זמן מסוים. לעדותו זאת של סיביאוס מצאו חוקרים סימוכין בספר שנקרא "ספר זרובבל". ספר זה, כמו נסתרות דרבי שמעון בר יוחאי הנזכר לעיל (ר' בהערה 11), נושא אופי נבואי הנוגע לפרטי הגאולה ואירועים שונים שיקדמו לה, אלא שהחזון שמוזכר בספר זה לא מיוחס לרבי שמעון בר יוחאי, אלא לזרובבל. מובן שגם ספר זה כמו נסתרות דרשב"י לא מוזכר לא אצל התנאים ולא אצל האמוראים, אך הוא היה ידוע בתקופת הראשונים. ואכן הראב"ע בפירושו לתורה שמות ב, כב, הזכיר את ספר זרובבל בשמו, וכתב שאין עליו קבלה ואין לסמוך עליו. ואמנם יש שמצטטים את הרוקח שבפירושו למגילת רות ד, יא, פירש את הפסוק בדרך מסוימת, וכתב על כך "כדאיתא בברייתא דזרובבל", אך אין זה אומר שהוא התייחס לספר כספר נבואי, ואף השם "ברייתא" שהשתמש בו הוא לעיתים שם מושאל של חיבור קדום שאינו ברייתא במשמעות הרגילה של המילה, וכפי שמצינו בענייני תכונה "ברייתא דשמואל" אף שהיא אמורא. ועל כל פנים מדברי הרמב"ם בהלכות מלכים פי"ב ה"ב מוכח שלדעתו אין זה חיבור נבואי, שכן קבע שם באופן כללי שביד חז"ל עצמם לא הייתה קבלה בנוגע לפרטי הגאולה. אשר על כן מסתבר שהספר נכתב בתקופה שהיו בה אירועים שבני התקופה דימו שהם אירועים משיחיים ממש (בדומה למה שהוזכר לעיל בנוגע לנסתרות דרשב"י). עיון בספר הראה כי אחד המלכים המתואר כאויב של ישראל הוא מלך בשם "שירוי", וזה נתן יד להשערה שאכן הספר מתאר את הכיבוש הפרסי ואת חידוש הקרבנות בתקופה ההיא למשך שלושה חודשים. לאחרונה התגלה בגניזה הקהירית פיוט של רבי אלעזר הקליר בשם: "העת לגעור חיית יער". החוקר עזרא פליישר ז"ל, הראה שפיוט זה שמדבר על "אשור" אכן מתאר את הכיבוש הפרסי של הארץ, (וכפי שמצינו בעזרא ו, כב, שפרס מכונה שם בשם אשור), ושם גם מתואר כיבושה המחודש של הארץ על ידי הביזאנטים, וההרג הרב שגרמו. בפיוט זה יש תיאור מפורש של חידוש הקרבנות לשלושה חודשים (ממש כמו בספר זרובבל), ונאמר בו: "וירגעו מעט אנשי קודש/ כי ירשם אשור ליסד מקדש קודש/ ויבנו שם מזבח קודש/ ויעלו בו זבחי קודש/ ולא יספיקו לכוונן הקודש/ שעדין לא יצא חוטר מגזע קודש". ובהמשך שם מתואר כי כשלושה חודשים אחרי כן, יבוא "שר הראש" ויבטל את הדבר, ויהרוג את ראש היהודים שבמקום. (תרביץ שנה נד, חוב' ג, ניסן סיוון תשמ"ה).

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

כך, בסיכומו של דבר ניתן לקבוע כי על כל פנים מתחילת הכיבוש המוסלמי הייתה קיימת תמימות דעים גמורה בדבר זיהוי הצכרה כאבן השתיה. וסביר הדבר שיסודותיה של אותה מסורת אכן מושרשים במסורות יהודיות מן התקופה הביזאנטית. ולא מצאנו חולק בדבר²⁷ עד הדורות האחרונים ממש.

מן הראוי לציין כי כשבעים שנה אחרי שנכתבה תשובתו של הרדב"ז הגיע לירושלים רבי ישעיהו הלוי הורוביץ (השל"ה), ובאגרת שלו שהתפרסמה לאחרונה²⁸ התייחס למסורות השונות הנוגעות לאתרים הקדומים של ירושלים ומקום המקדש.

וכך כתב השל"ה שם:

מה שתמה על דירתי בירושלים עיר הקודש תיבנה ותכונן, מחמת קדושת מקום המקדש בקדושתו עליו אף בחורבנו, ואין לנו קבלה ודאית איזהו מקום המקדש, ואם כן כל ירושלים בספק כרת, ומטעם זה נמנעו הגדולים לדור בירושלים, ושעל כן לא דר האר"י ז"ל בירושלים, עד כאן דבריך.

דע אהובי שלא נעלם ממני כי דברי מעלת כבוד תורתו הם לשם שמים. אבל מכאן והלאה לא ישמע על פיך פה קדוש לדבר כן, להוציא לעז על דירת ירושלים אף עתה בחורבנה. כי מעלת כבוד תורתו דן על פי השמועה, וכל האדם כוזב.

דע כי מעולם לא היה ספק במקום בית המקדש, כמו שאין ספק שהיה בית המקדש ושיהיה בית המקדש, כך אין ספק במקום בית המקדש כי הוא זה. ולא היה נתעלם מהעין אפילו רגע אחד. אף על פי שהיתה ירושלים הולכת מממלכה לממלכה, מכל מקום לא נפסקה הקבלה והידיעה. על כן גזר השם יתברך על כותל מערבי שלא תחרב, ויהיה רשומו ניכר. ונוסף על זה הראיה הר הבית וסימנם וכל ההרים, הר המשחה וכיוצא בם. ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השלוח, הכל מסומן וברור לעינים. והרבה ענינים כיוצא בזה, כולם גלויים להאומות והמבדיל לאומה ישראלית, והדברים מקובלים ונראים עין בעין. וכולם בשמות הראשונים נקראו אף להאומות מאומה לאומה.

27. לקמן בסוף המאמר קיים נספח העוסק בביאור דבריהם של כמה קדמונים, שיש מי שניסו להיתלות בהם ולטעון שהם חלקו על קביעתו המוחלטת של הרדב"ז שהצכרה היא אבן השתיה.

28. איגרת השל"ה התפרסמה (בתוספת מבוא) מהעתקת כתב יד על ידי ר' דוד אברהם בשנת תשס"ב בקובץ "על יד" טז (כו) עמ' 225-247. האיגרת נכתבה אל הגאון אב"ד ור"מ קהילת קודש פרעמסלא, רבי שמואל ברבי משולם פייבוש שהיה אב"ד בקרקא. האיגרת עצמה נכתבה בין השנים שפ"ב-שפ"ה (כפי שהראה המהדיר). חלקה הראשון של האיגרת (הפתיחה והחלק העוסק באיסור הפצת קבלת האר"י בחו"ל) התפרסם ע"י הי"ר מקנדיא בספרו נובלות חכמה בבסיליאה בשנת שצ"א, אך חלק התשובה העוסק בעניני ירושלים התפרסם כאמור רק לאחרונה.

השל"ה אמנם לא הזכיר בשם את כיפת הסלע או אתרים אחרים בתוך הר הבית, אך הקביעה שהדבר לא התעלם מן העין, וההסתמכות גם על מסורות של אומות העולם, מורות בבירור שהמסורת הברורה של הרדב"ז, שהייתה ידועה כמובן גם בזמנו, הייתה המשך של מסורת ברורה של דברים שלא התעלמו מן העין כלל. וגם פשוט הדבר לכל יודע, כי איזכור אומות העולם אינו יכול להתייחס למסורת אודות הכותל המערבי, אלא בעיקר למבנים שבתוך הר הבית, שלגביהם אכן קיימות מסורות של אומות העולם.

(ומדבריו גם ניתן לדקדק שהוא לא נזקק לגילויים המיוחסים לאר"י בנוגע להר הבית, לא לחיוב ולא לשלילה).²⁹

יש לציין כי בהמשך כתב שם: "ואין ספק בעולם במקום בית המקדש ובכותל מערבי, רק אין אנחנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני חטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי. ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה, לעשות הרחקה לפי אומד הדעת לפי שיעור הזה. ובבואי הנה הגידו לי החכמים שיש ספק ספיקה במרחץ מהמרחצאות שיש בירושלים, כי יש לחשוש אולי ואולי לשם הגיע התפשטות המקדש. תכף ומיד נתעוררתי ואמרתי: 'אנחנו באנו לירושלם

29. בהמשך האיגרת התייחס גם לשאלה מדוע לא דר האר"י בירושלים, וכתב כי היה זה מפני שברוח קדשו ראה שמקום קבורתו אמור להיות בנקודה מסוימת בבית העלמין בצפת, ולא משום איזה סייג מדירת ירושלים. אך על כל פנים ברור מדבריו שלא הייתה בידו שום ידיעה ודאית, על פיה קיימות נקודות בתוך ירושלים ובסביבתה שהאר"י עצמו סמך ידו על הזיהוי שלהן. אולם כמאה וששים שנה אחרי פטירת האר"י, כתב רבי משה חגיז בספרו פרשת אלה מסעי (אלטונה תצ"ג) כי האר"י: "סמך ידו על כותל המערבי, ועיר ציון שהוא חוץ לחומת ירושלים, דשם קברי מלכות בית דוד. ועל הרמה דשם נקבר שמואל הנביא עם אלקנה אביו ואמו חנה", ובהמשך גם ציין שהאר"י סמך ידו על קבר חולדה שבראש הר הזיתים. אחרי שנות דור, בשנת תקכ"ה ביקר בארץ רבי שמחה בן יהושע (הס), ובספרו "אהבת ציון" שנדפס בהורדנה בערך בשנת תק"נ, כתב: "ודע כי אמרו שהאר"י ז"ל לא היה בירושלים, רק עמד חוץ לירושלים ודבר ברוח קדשו כל פרטים ופרטים שבתוך ירושלים. ואמר: פה מקום זכריה הנביא, ופה מקום חולדה הנביאה, וכן כל הפרטים, ואל העיר עצמה לא בא, ואולי לפי שהי' ניצוץ משיח בן יוסף, לא היה רשאי לבוא בה קודם זמנו". וכבר העיר סבי רבי ישראל זאב הלוי איש הורוביץ (מצאצאי השל"ה) בספרו ירושלים בספרותנו (עמ' 141 הע' 36), שיש מקום לפקפק בעניין המסירה שעל פיה האר"י סמך ידו על זיהוי קבר חולדה, בעיקר משום שתלמידי האר"י, ובעיקר ר' חיים ויטאל, לא הזכירו כלל את העניין. (ר' חיים ויטאל הקדיש בספרו פרי עץ חיים בשער הגלגולים פרק נכבד הנוגע לקברים בגליל שהאר"י סמך ידו עליהם, אך לא הזכיר שום קבר מחוץ לתחום זה, שגם עליו סמך האר"י את ידו). ועכשיו שהתגלה מכתבו של השל"ה, התברר בבירור גמור כי מסירות של האר"י הנוגעות לירושלים, כלל לא היו ידועות בזמנו של השל"ה (כלומר בשנת שפ"ב), אולם כבר אז נפוצו ברחוק מקום שמועות בשמו, או בנוגע אליו, שבנוגע למוסרים אותן כתב השל"ה כי: "כל האדם כוזב".

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

להתקדש. אם כן אנחנו מחויבים לעשות הרחקה והרחקה דהרחקה, אפילו באלף ספיקות'. ולכן אסרתי המרחץ הזה, והסכימו עמי גדולי החכמים יצ"ו".

ומתחילת דבריו ברור שהידיעה הברורה שיש לו היא אודות שתי נקודות שהן "בית המקדש" וכן "הכותל המערבי", אך כפי הנראה אין לו ידיעה ברורה אודות הגבולות של הר הבית שהוא חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, ולצורך הערכה זו הוא זקוק לאומדנות, כעין הספיקות של הרדב"ז, אם כי בשינוי מסוים, שכן הוא מדבר במפורש על הספק בדבר הר הבית שהוא חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, ולא כרדב"ז שחשש בעיקר לגבולות העזרה, וכדלהלן (פסקה יג), והוא גם החמיר במרחץ שאמרו לו שהוא נכלל בספיקות, וכפי שמצינו בדברי עוד מחברים, וכפי שיבואר לקמן (פסקה ז).

ועיין עוד בב"ח בהלכות תשעה באב (טור אורח חיים תקסא), שכתב: "מצאתי בליקוטים, כשאדם בא לירושלים ורואה את הקובה של בית המקדש שהיא עזרה, אז חייב להשתחוות כנגדה ולקרוע את בגדיו ולבכות ולהתאונן ולהתאבל". ואין ספק שבאותם ליקוטים שקדמו לב"ח השתמשו במילה: "קובה", כי כן הוא שמה הערבי של כיפת הסלע: "קובת א-צכרה", וכמו שהתבאר. וזה היה פשוט וברור להלכה לבני הדור ההוא.

ג. קושייה על ההנחה שהצכרה היא אבן השתיה

ואם תאמר דהא תנן: "אבן היתה שם מימות נביאים הראשונים ושתיה שמה, גבוהה מעל הארץ ג' אצבעות ועליה הארון נתון",³⁰ ועתה שאלנו את פיהם ואמרו שהיא גבוהה מקרקעית הכיפה ג' קומות, ואנו רואין מבחוץ שעולים לכיפה במדרגות הרבה.

השאלה המרכזית אותה מציב הרדב"ז כנגד ההנחה שאותה הציג בסעיף הקודם כהנחה שאין בה ספק, היא אי ההתאמה של האבן כמות שהיא, לנתונים הידועים אודותיה ממקורות חז"ל. כאשר הקושייה שהציג כנגד הקביעה הברורה שלו, היא הסתירה שבין דברי המשנה שקבעה שגובה האבן הוא ג' אצבעות, לעומת המצב שעליו מספרים הנכרים, שלפי דבריהם גובה הסלע הוא שלוש קומות.

30. יומא פ"ה מ"ב. למעשה הנוסח במשנה שם שונה במעט. מתחילה (במשנה הקודמת) נאמר שם: "הגיע לארון, נתן את המחיתה בין שני הבדים", ובהמשך נאמר שם: "משניטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות, ועליה היה נתון". והרדב"ז שינה את לשון הסיום ובמקום "עליה היה נתון" (את המחיתה) כתב: "ועליה הארון נתון".

כפי שהוא עצמו כותב בהמשך, הוא עסק בשאלת גובהו של הסלע גם בתשובה אחרת. כוונתו היא לתשובה תרלט, שהנושא שלה הוא ההשוואה בין גובה פני שטח העיר היום לגובה המשוער שלה בעבר, וכדלהלן. (ומלשון "כבר כתבתי" עולה שתשובה תרלט נכתבה לפני תשובה תרצא). אלא שבתשובה תרלט כתב: "ועתה שאלתי את פי העכו"ם ואמרו לי שהיא גבוה ב' קומות ויותר", ולא כפי שכתב כאן "ג' קומות".

הערכת גובה ביחידת מידה "קומות" נזכרת במשנה סנהדרין ובגמרא ב"ק, ושם מוכח שקומה היא קומת אדם, אם כן שתי קומות הן שש אמות, ואולי מעט יותר, אם נניח ששלוש אמות הן גובה גופו של אדם מבלי גובה הראש. למעשה גובה הסלע לעומת הסביבה בה הוא נמצא (כלומר רצפת מסגד כיפת הסלע) הוא פחות משני מטר, כך שאין הוא יכול להתאים אלא לגובה של קומה אחת או מעט יותר, ושמא במקור נכתב "ג' אמות", והמעתיק טעה וכתב "קומות".

על כל פנים ניתן לקיים את הגירסא "קומות", אם נמדוד את הגובה מתחתית המדרגות המערביות שמחוץ למבנה, אשר אותן ראה הרדב"ז עצמו מבחוץ, ועל פיהן העריך את גובה הסלע, וכפי שכתב במפורש כאן כסיוע לדברי הישמעאלים שהאבן גבוהה ג' קומות: "ואנו רואין מבחוץ שעולים לכיפה במדרגות הרבה". (ראה לקמן בתמונה מס' 15). הפרש הגובה בין תחתית המדרגות לבין הנקודה הגבוהה בסלע הוא כששה מטר, וזה אכן קרוב יותר להגדרה של שלוש קומות. אלא שקשה להניח שלכך כיוונו הישמעאלים שאמרו "שהיא גבוהה מקרקעית הכיפה ג' קומות". וכמדומה שאם אכן נקטו הישמעאלים עצמם בשיעור של ג' קומות, כוונתם הייתה לגובה שמקרקעית המערה הקטנה שנמצאת בתחתית הצכרה,³¹ וזאת בהתאם לחשיבות מסוימת שיש לעניין בסיפוריהם של המוסלמים.³² ואם אכן כוונתם הייתה להפרש הגובה בין הצכרה

31. מדובר במערה קטנה יחסית שמשתרעת מתחת לחלק הדרום מזרחי של הצכרה (שטח המערה הוא בערך כשליש משטח הסלע עצמו). הרדב"ז עצמו הזכיר מערה זו להלן בפסקה ד, עיין שם גם בהע' 37, ובתמונות 9-10. ועיין עוד אודות זה בהערה הבאה.

32. למוסלמים סיפור דמיוני, על פיו נביאם הגיע למקום ועמד עם סוסו המעופף על הסלע, ומשם עלה השמימה. לדבריהם ביקש הסלע עצמו לקפוץ ולעלות עמו, אלא שמלאך דחק בסלע את ידיו והשאירו למטה, וכך נשאר הסלע מרחף באוויר עד היום הזה! כראיה לדבר זה מציינים המוסלמים כי בנקישות על ציפוי הטיח שבדפנות המערה שבתחתית הסלע ניתן לשמוע קולות הדים המראים שקיים חלל מעבר לאותם קירות, ולדבריהם זה מהווה אות לכך שהסלע מרחף באוויר. בפתח המערה קיים בסלע חיצוב אלכסוני דמוי עמוד, שהוא לפי סיפוריהם כביכול תומך בסלע כדי שלא יפול. את החיבור הטבעי בין הצכרה לבין סלע ההר כולו, לא ניתן לראות מן הצד הפנימי של המערה, בגלל ציפוי הטיח. מבחוץ גם כן לא ניתן לראות את החיבור, וזאת בגלל מעקה העץ המקיף את הסלע, כך שלמראה העין לא ניתן להכחיש את הסיפור אודות

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

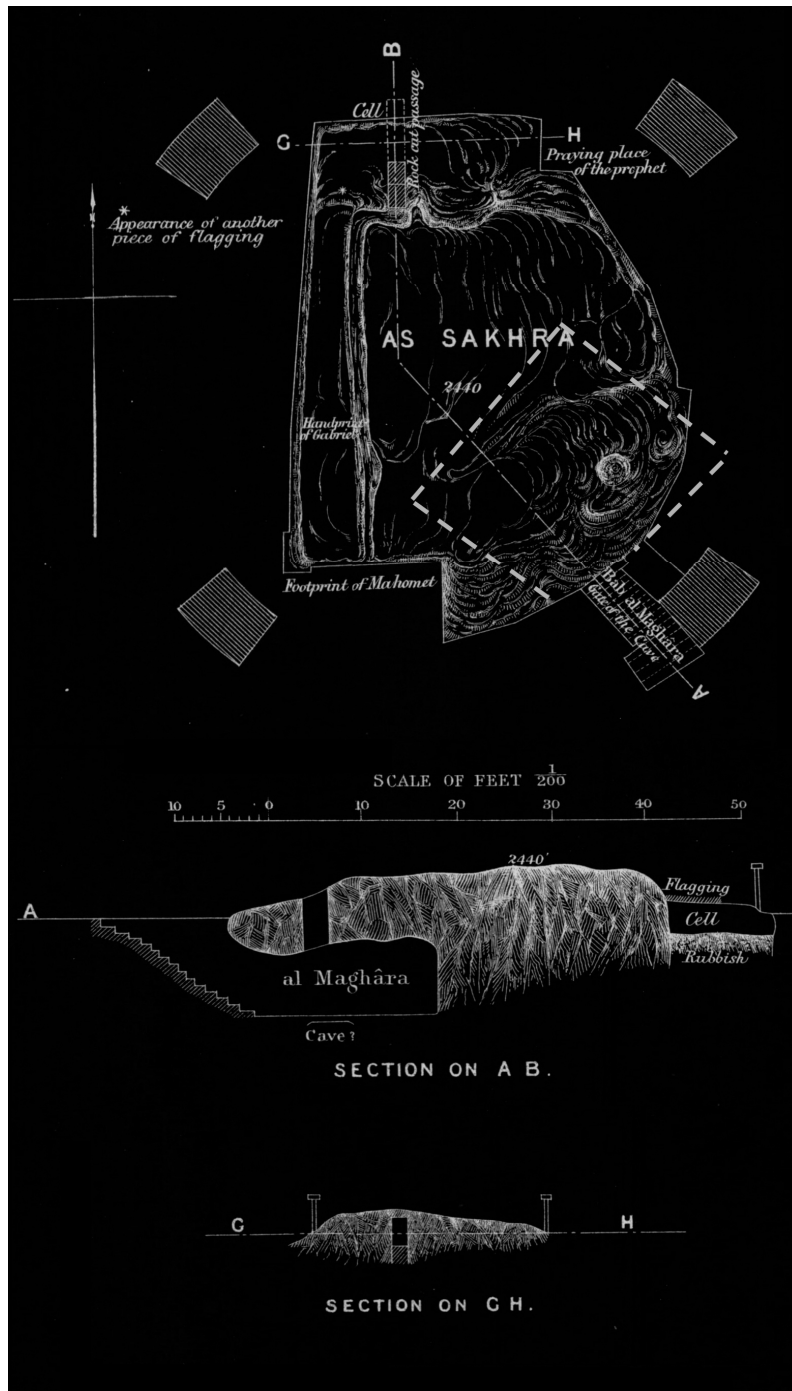
לבין קרקעית המערה, אם כן מדובר על הפרש של כחמשה מטר. גובה זה הוא מעט פחות משלוש קומות אדם, ובגלל הקושי להעריך אותו במדויק ללא מדידה, ניתן גם להגדירו כגובה שתי קומות.

תמונה מס' 8: מבט על הסלע מכיוון צפון (מימין לסלע המעקה שממערב לו, כאשר לצידו בני אדם שעומדים על רצפת המבנה). בתמונה ניתן לאמוד את גובה פני הסלע לעומת פני השטח שסביבו. (צילום: גארו נלבנדיאן).

הסלע המרחף. (ועיין אודות זה אצל סבי ב"ירושלים בספרותנו" עמ' 195-196, ובעוד ספרים רבים העוסקים בתיאור הצכרה).

מובן שלבעלי סיפור שכזה יש עניין בהזכרת הגובה הנוכחי של הסלע לעומת הקרקע המקורית כפי שהייתה לפני שהסלע ביקש לרחף באוויר, ואפשר אם כן שכוונת הרדב"ז היא: "ועתה שאלנו את פיהם [כלומר את אשר: 'פיהם דיבר שוא'] ואמרו שהיא גבוהה מקרקעית הכיפה ג' קומות". כי אמנם ייחס איזו חשיבות לדבריהם שהסלע גבוה, שזה היה בעיניו דבר שמן הסתם לא יכזבו בו, כי רבים יכולים להיווכח בעניין בעיניהם, אך מובן היה לו שאי אפשר להתייחס לריחוף הסלע כפשוטו, וברור היה לו שהסלע לא התרומם מעולם מעל מקומו המקורי. סיפור האבן התלויה באוויר נזכר גם אצל רבי משה חגיז, בן דורו של בעל דרך הקדש, שבספרו 'פרשת אלה מסעי' [אלטונה תצ"ג], כתב שהשולטן שלים [סולימן] שדאג לחשוף את הכותל המערבי, ביקש מהיהודים שיתנו לו תבנית המקומות שהיו בבית המקדש, והם נתנו לו רק דברים חלקיים, ובין השאר "עשו כעין כיפה שקורין בית קדשי הקדשים", ועל כך הוא מוסיף: "הם [המוסלמים] אומרים דשם במקום שהוא נקרא בית קדשי הקדשים, דיש שם אבן תלויה ועומדת באויר, ושהוא הנקרא אצלינו אבן השתיה".

תמונה מס' 9: למעלה: תרשים מלא של הסלע, מתוך מפה בריטית של ה-PEF (בשרטוט זה הוספנו את גבולות מערת הצברה בקו מרוסק). למטה: חתכים של הסלע מהנ"ל.

תשובת הודב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

תמונה מס' 10: מערת הצכרה במבט מן החוץ פנימה. בתחתית המערה נמצא אדם כורע על ברכיו. מעליו ניתן לראות את הקמרון של גג המערה (תחתית הסלע), ומעליו ניתן לראות במקום זה את עובי הסלע (כלומר את עובי תקרת המערה), ואת פני הסלע שאותן ניתן היה לראות גם בתמונות קודמות. התיאורים המוסלמיים של הסלע המרחף באוויר מתייחסים לנראה מנקודה זו, וכפי שהתבאר בפנים. © פלפוט בע"מ, צלם: גארו נלבנדיאן.

בהמשך דבריו הביא הרדב"ז אסמכתא לדברי הנכרים שהעידו שהאבן גבוהה ג' קומות, וכתב: "ואנו רואין מבחוץ שעולים לכיפה במדרגות הרבה", וכוונתו לומר שעצם העובדה שצריך לעלות אל הכיפה במדרגות רבות (שאותן גם אנו רואים בעינינו, ואין אנו זקוקים בזה לעדות נכרים), יכולה ללמד על כך שהאבן גבוהה הרבה יותר מאשר שלוש אצבעות.

אלא שבאמת הדבר טעון הסבר, שהרי המדרגות עליהן הוא מדבר נמצאות "מבחוץ" (וכפי שכתב במפורש), ואין הן יכולות ללמד על הפרש הגובה שבין הסלע לבין הרצפה הנמצאת סביבותיו. ולמעשה מדרגות אלו רחוקות מן הכיפה מרחק ממשי מכיוון מערב, כך שכל מי שמכיר את המציאות כמות שהיא (מתצלומי אוויר או ממפות), יכול לדעת בבירור גמור שהמדרגות נמצאות ממערב לעזרה, ואם כן לכאורה פשוט שמדובר במדרגות שעולות מהר הבית לעזרה או שמא מהר הבית לחיל, ועדיין אין זה יכול להוכיח דבר בנוגע לאבן שהייתה בולטת מעל רצפת ההיכל שהוא עצמו היה גבוה ממפלס העזרה, וגם אליו היו צריכים לעלות במדרגות.³³ ועל כרחנו נאלצים אנו לקבוע שמנקודת מבטו של הרדב"ז, לא ניתן היה לקבוע במדויק מאיזה מפלס לאיזה מפלס מובילות אותן מדרגות, ומה באמת המרחק מראש אותן מדרגות לקירות כיפת הסלע. וכפי שיבואר להלן הדבר מוכח גם מדברים אחרים שכתב.

כפי שמפורש בדברי הרדב"ז דלהלן (בפסקה ז), הרדב"ז עצמו ראה את המקום מבעד לשער העוסקים בכותנה (באב אליקטאנין, אותו הזכיר בשמו הערבי), ושער הטרה (באב אל-מטהרה) הסמוך לו (אותו לא הזכיר בשם, אך כתב אודותיו: "שיערתו שאין בכל הפתחים יותר קרוב לכיפה מאותו הפתח הקטן אשר משמאל לבאב אל-קטאנין"). הרדב"ז כתב שם כי תחילה עלה בליבו ספק שמא המרחק מבאב אל-מטהרה לבניין כיפת הסלע הוא פחות מ"א אמה, ולכן צריך להיזהר מלעלות לעליות שעל גביו, אך לבסוף (בפסקה יז) כתב שהתברר לו שכל הפתחים והעליות נמצאים מחוץ ל"א אמה. שער זה נמצא בדיוק ממערב למדרגות שעולים בהם לרמה (היינו החלק המוגבה של שטח חרם א-שריף), שעליה בנויה כיפת הסלע. על פי המרחק של מדרגות אלו מכיפת הסלע, ברור בעליל כי מדרגות אלו נמצאות מחוץ לשטח העזרה (כלומר הן מרוחקות הרבה יותר מ"א אמות מקיר ההיכל שבמערב), אולם את המרחק מן הקצה העליון של המדרגות עד הכותל המערבי של כיפת הסלע, לא ניתן לראות כאשר המתבוננים בדבר נמצאים במפלס התחתון, וכך למעשה, מנקודת מבטו שהייתה

33. מהר הבית ועד מפלס ההיכל יש הפרש גובה אנכי של עשרים ושתים אמות (מידות פ"ב משניות ג, ה, ו. פ"ג מ"ו. יומא טז ע"א). מובן אם כן שלצורך מעבר ממפלס הר הבית עד למפלס רצפת ההיכל יש צורך לעלות במדרגות רבות, וזאת אף אם נניח שמפלס ההיכל נשאר במקומו, וכי גם כיום האבן אינה בולטת מעליו אלא שלוש אצבעות.

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

מבעד לבאב אל-מטהרה, יכול היה לחשוב שכיפת הסלע צמודה לראש המדרגות, ומשום כך יכול היה לעלות בליבו הספק שמא גם העליות שעל באב אל-מטהרה עצמו נמצאות בתוך י"א אמה הסמוכות לכיפת הסלע ממערב, ומשום כך יכול היה מנקודת מבטו גם להוכיח מעצם קיומן של מדרגות אלו (שמנקודת מבטו היו בתוך העזרה), ששטח העזרה עצמו נחפר והונמך על ידי אלו שרצו לגלות את יסודות המקדש.

ועדיין אין הדבר מבורר היטב, כי בין גובה רצפת קודש הקודשים וההיכל לבין רצפת העזרה היה הפרש גובה של שש אמות (שהוא גובה האוטם), כפי שעולה מחשבון המדרגות שעלו מהעזרה אל האולם (מידות פ"ג מ"ו), ולכאורה היה הרדב"ז צריך להניח שזו הסיבה שבגללה קיימות מדרגות בין קיר כיפת הסלע לבין המפלס התחתון שסמוך לשער שדרכו התבונן באותן מדרגות, ואשר הוא עצמו סבר בתחילה שכל זה נמצא באותן י"א אמה. (ואמנם בזמן שהמקדש היה קיים לא היו במערב מדרגות, אך הרדב"ז מנקודת מבטו היה צריך להניח שהישמעאלים בנו שם מדרגות כדי לאפשר כניסה ממערב, ולא לקבוע שהשטח שמבחוץ נחפר). ולכאורה צריך לומר שדעתו הייתה ששתיים עשרה המדרגות שהיו ממזרח לאולם, לא היו רק לרוחבו של האולם, אלא השתרעו מן הקצה הדרומי של העזרה עד הקצה הצפוני של העזרה, וכל שטח מערב העזרה מצידי ההיכל ומאחוריו, היה גבוה בשש אמות משטח העזרה שממזרח להיכל,³⁴ ולפי זה לא היה קיים כל הפרש גובה בין מפלס קודש הקודשים

34. בפועל לא מצאתי מי שסובר כך ביחס לשטח שאחורי בית הכפורת. ויש לציין כי הרמב"ם בתחילת פ"ו מהלכות בית הבחירה מתאר את הנכנס למקדש מן המזרח כמהלך במישור נמוך, ואחר כך עולה למישור גבוה יותר בחיל, וכך למישור גבוה יותר בעזרת נשים וכו', ומן הדברים נוצר הרושם כאילו הר הבית מכל צדדיו הוא מישור (פרט למקומות שאליהם עולים במדרגות), אף שדברי הרמב"ם מתייחסים במפורש רק לצד המזרחי (וביחס לצד זה הדברים גם מוכחים מן הסוגיא ביומא טז ע"א). וכך אכן משמע מדברי הגר"א בביאורו למידות פ"ב מ"ו, שם תיאר את הר הבית עזרת הנשים והעזרה כחצרות מפולסות זו מעל זו, "וכל חצר הייתה שוה", כלומר מפולסת בצורה מישורית. (ובהתאם לזה גם כתב בפ"ד מ"ו שמכל צדדי ההיכל, חוץ מבמזרח שבו היו המדרגות, היה האוטם כמין כותל גבוה מעל קרקע העזרה). אולם רש"י בפסחים ז ע"א ד"ה בהר הבית לעולם חולין, ובבבא מציעא כו ע"א ד"ה ושוקי ירושלים עשויין להתכבד בכל יום, כתב שהר הבית היה משופע, אך לא כתב במפורש לאיזה כיוון היה השיפוע, (אם כי על פי השוואה לסוגיא ביומא טז ע"א יכולים אנו להניח שהכיוון היה לכיוון מערב, ומשער שושן עד פתח ההיכל אכן העליה הייתה במישורים בלבד). אך במסכת מנחות דף צט ע"א ד"ה כתלמיד היושב לפני רבו, כתב רש"י אודות פנים ההיכל, כי: "בית המקדש היה משופע ולצד מערב מגביה יותר", (אלא שהשפ"א והרש"ש שם תמהו מאוד על הדברים), ולפי שיטתו מסתבר שגם השטח שבעזרה אחרי בית הכפורת היה גבוה מן השטח שבמזרח. ועל כל פנים, גם אם נניח שאין בחצרות המקדש כל שיפועים, עדיין יש מקום לומר שמדרגות האולם השתרעו גם מצפון וגם מדרום לאולם, וכך נוצר מצב שבו השטח שאחרי בית הכפורת היה גבוה שש אמות לעומת השטח שממזרח לאולם. (וקצת רמז לדבר ניתן למצוא בלשון רש"י בפסחים פו ע"א, שכתב:

לבין השטח שמאחרי בית הכפורת (דהיינו השטח שבאותן אחת עשרה אמות שבין כותל ההיכל לכותל העזרה). ולפי זה ניתן להבין שבשטח זה כפי שהיה נראה מיד אחר החורבן לא היה צורך במדרגות, ואשר על כן עצם קיומן של מדרגות במקום זה אכן מוכיח בעליל שהשטח שסביב נחפר, וכי אמת בפי המספרים שהאבן גבוהה שתים או שלוש קומות מן השטח שסביבותיה.

ד. תשובות לקושייה על ההנחה שהצרכה היא אבן השתיה

כבר כתבתי על זה בתשובה,³⁵ שקרקעית הבית חפרו אותו כמה פעמים לגלות היסודות, ולכן הוא נמוך הרבה ממה שהיה מקודם.

(1) תדע, דהא תנן בכמה דוכתי שהר הבית היה גבוה מירושלם,³⁶ והשתא הדבר הוא להפך.

(2) עוד אמרו העכו"ם שיש תחת הכיפה מערה, ושהמלכים הראשונים רצו לדעת מה היה שם ושלשלו בני אדם לתוכה ומתו, וסגרו אותה ומלאוה עפר, עד היום הזה אין אדם יודע מה יש שם.³⁷ וקרוב אצלי

"שקרקע העזרה הולך וגבוה ועולה במעלות", ובאמת במשנה במידות [פ"ב מ"ו] יש מחלוקת תנאים בשאלה האם עזרת כהנים נמצאת באותו מפלס של עזרת ישראל, או שמא יש ביניהן מדרגות, וכדעת ראב"י שם, אך מפשטות לשון רש"י בפסחים נראה שעצם קיומם של מפלסים שונים בתוך שטח העזרה הוא דבר ידוע לכל, ואפשר אם כן שלדעתו השטח שבצדדי ההיכל ושאחרי בית הכפורת גבוה מן השטח של עזרת כהנים). ומדוחק הדברים לכאורה יש הכרח לומר שהרדב"ז עצמו פירש את הדברים באופן דומה, וכך יכול היה להניח שגובה השטח שבעזרה ממערב לקודש הקודשים, היה שווה לגובהו של קודש הקודשים עצמו.

35. שו"ת רדב"ז ח"ב סי' תרלט.

36. במשנה בחגיגה פ"א מ"א מפורש: "איזהו קטן (שפטור מעליה לרגל)? כל שאינו יכול לרכוב על כתפיו של אביו ולעלות מירושלם להר הבית, דברי בית שמאי, ובית הלל אומרים: כל שאינו יכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלם להר הבית, שנאמר: שלש רגלים". (וצ"ע במה שכתב: "תנן בכמה דוכתי", אבל מלבד המשנה בחגיגה יש לזה קצת משמעות מן המשנה בסנהדרין פי"א מ"ב, שם מבואר ששלושה בתי דין היו באזור המקדש, ואחד מהם בהר הבית, ומשמע שם ששלושת בתי הדין שהיו שם נכללים בציווי "וקמת ועלית").

37. כפי שצוין לעיל (בתחילת פסקה ב), מתחת לחלק הדרום מזרחי של הצרכה קיימת מערה ידועה שאליה יורדים במדרגות, והיא הייתה ידועה גם בעבר. במרכזה של המערה נמצא מכסה אבן עגול שנראה כאילו הוא מכסה בור. קוטר מכסה האבן הוא 1.60 מטר. המוסלמים קוראים למקום באר הרוחות, כי לדבריהם שם נמצאות נשמות האנשים היורדים לשאול, והם אוסרים להרים את האבן פן יתפרצו משם שדים ומחבלים שיחריבו את העולם. ונראה כי על בור זה דיבר הרדב"ז כאן. אפשרות אחרת (פחות סבירה) היא שכוונתו לקטע מכוסה בתעלה חצובה שנמצאת בצפון הצרכה. במקום זה קיימים לוחות אבן שמכסים את אותה תעלה, וגם קטע מכוסה זה יכול היה לשמש מקור לניחושים שונים אודות מה שנעשה תחתיו. יש לציין כי

תשובת הרדב"ז על כניסה לעליות סביב הר הבית

שנאמר להם או שמעו שהארון גנוז שמה,³⁸ ולפיכך היו חופרים (אלו) [אולי] ימצאו אותו, ולכן הושפל קרקעית הבית ונתגלה אבן השתיה.

(3) גם שמעתי שהמלכים שעברו חפרו שם למצוא יסוד האבן הזאת ולא מצאו.

תשובתו של הרדב"ז לקושייה הנובעת מן הגובה המופלג של הצכרה היא, שבעבר אכן היה גובה אבן השתיה שלוש אצבעות בלבד מעל רצפת קודש הקודשים, אלא שאחרי החורבן נחפרה קרקע הר הבית מסביב, וכך נוצר הפרש גובה גדול בין הצכרה לבין הר הבית שבסביבותיה.

את התשובה לקושייה זו הוא מבסס או סומך על הוכחות, שמועות והשערות שונות.

בתחילת הדברים הוא מציין לתשובה שכבר כתב קודם לכן (תשובה תרלט), אשר בה כבר עמד על כך שאת קרקעית הר הבית חפרו כמה פעמים על מנת לגלות היסודות. בהמשך (1) הוא מוכיח את עצם העניין מדברי חז"ל שקבעו בכמה דוכתי שהר הבית היה גבוה מירושלים, ועכשיו הדבר הוא הפוך.

ויש להעיר על דבריו אלו, כי תוספת עפר בשיעור ב' או ג' קומות, לא תספיק כדי להגביה את הר הבית עד לגובה העיר העליונה. ועוד יש להעיר כי מקצת מן השערים הקיימים היום הם שערים עתיקים, ואם נניח שגובה הר הבית היה בעבר דומה לגובה העיר העליונה, אם כן שערים אלו אינם כלל שערים שהיו יכולים להיכנס בהם להר

באביב תרע"א חדר למקום בחשאי חוקר אנגלי בשם פרקר, על מנת לחקור את התעלה. היו שמועות שמצא כלים מן המקדש, אך למעשה ברור שלא יכול היה להגיע אלא למרחק קטן. למחרת היום נמלט מן הארץ בספינה שהמתינה לו ביפו, כי חשש מזעם המוסלמים. חקירת האירוע שנעשתה לאחר מעשה, הראתה שמדובר בתעלה עילית שנועדה ככל הנראה להוגרת מי גשמים. בהזדמנות זו נחקרה גם באר הרוחות, כי התברר שפרקר גם הזיז את המכסה שלה. אך למעשה התברר שעומק הבור מתחת למכסה הוא 25 ס"מ בלבד (ראה על כך ב"ירושלים בספרותנו" עמ' 194-196).

38. בתוספתא שקלים פ"ב ה"ח יש שתי דעות בדבר גורלו של הארון. לדעת רבי אליעזר ורבי שמעון ארון הברית גלה לבבל בזמן חורבן הבית, אך לדעת רבי יהודה בן לקיש הארון נגנז במקומו (כלומר במסתור תת קרקעי שנבנה מלכתחילה מתחת לקודש הקודשים). שתי דעות אלו הובאו בגמרא במסכת יומא נג ע"ב-נד ע"א. (בתוספתא סוטה פי"ג הל' א' התבאר שיאשיהו המלך גנז את הארון במקום שהכין לכך שלמה בעת בניין הבית). דעה שלישית מוזכרת במשנה בשקלים פ"ו מ"א, שם הובאה מסורת שהייתה ביד בית רבן גמליאל ובית רבי חנניה סגן הכהנים מאבותיהם, שהארון נגנז בדיר העצים. גם דעה זו מובאת בגמרא ביומא שם, בברייתא שמייחסת דעה זו לחכמים. דברי הרדב"ז כאן מבוססים אם כן על דעת רבי יהודה בן לקיש.

הבית, ונצטרך אם כן להניח שלדעת הרדב"ז החומות שקעו, (ומאחר והחומות ניצבות על גובה פני הסלע, נצטרך להניח שגם הסלעים שקעו). אולם קשה להניח שזו כוונת הרדב"ז, שהרי הוא עצמו לא תלה את הפרש הגובה בשקיעה של המקום, אלא בחפירות שביצעו הגויים.

בהמשך הדברים (2) נסמך הרדב"ז על שמועות והשערות הנוגעים למערה שמתחת לצכרה, והוא מנסה מסברתו לקשור עניינים הקשורים למערה, עם השינוי שנתהווה לדבריו בפני השטח.

עצם קיומה של המערה ידוע לו מפיהם של הנכרים, וכמו שכתב במפורש: "עוד אמרו העכו"ם שיש תחת הכיפה מערה, ושהמלכים הראשונים רצו לדעת מה היה שם ושלשלו בני אדם לתוכה ומתו, וסגרו אותה ומלאוה עפר, עד היום הזה אין אדם יודע מה יש שם", וכפי הנראה מסגנון דבריו, לא פקפק כלל בנכונות הדברים עצמם, אלא שבנוגע למסקנות הנוגעות לחפירות מסביב לאבן, לא הייתה בידו עדות נכרית ברורה, ועל כן כתב על כך מסברת עצמו: "וקרוב אצלי שנאמר להם או שמעו שהארון נגזז שמה (כלומר במערה), ולפיכך היו חופרים – אולי ימצאו אותו, ולכן הושפל קרקעית הבית ונתגלה אבן השתיה". כלומר, קיומה של המערה המסתורית הסתומה, וההערכה שהארון נגזז שם, גרמה אולי לאומות העולם לחשוף את צידי האבן³⁹ על ידי הנמכת פני הקרקע מסביב, כדי להגיע לארון שנגנז.

בהמשך דבריו (3) הוסיף וכתב: "גם שמעתי שהמלכים שעברו חפרו שם למצוא יסוד האבן הזאת, ולא מצאו". משפט זה, בניגוד לקודמו, אינו מבוסס על השערה ("וקרוב אצלי"), אלא על שמועה ברורה, שאכן היו חפירות של נכרים במקום. אלא שהוא לא כתב מי הם אותם מלכים שחפרו, וגם לא הסביר (לא משמועה ולא מסברה) למה ביקשו "למצוא יסוד האבן הזאת". ייתכן והדבר קשור לשמועות ששמעו מפי יהודים כי ממקום זה הושתת העולם, והם מסיבות של מחקר אודות העולם ביקשו לגלות מוסדי עולם (ולכך נוטה לשון הרדב"ז כאן). אך ייתכן גם להיפך, שמטרתם הייתה להרוס עד היסוד את שרידי בניין המקדש ולאבד את זכרו, ולכך יש להביא אסמכתא מן הפסוק בתהילים (קלז, ז), שבו מתואר החורבן במילים: "ערו ערו עד היסוד בה". (ועיין ירושלמי יומא א, א, שתיאר את האמור בפסוק בתהילים שם במילים: "אנו פעפענו את הכתלים"). וכך אמנם מפורש בדברי הרדב"ז עצמו בתשובה

39. קשה לרדת לסוף דעתם של אותם עכו"ם שחפרו סביבות הסלע. אך מקריאת דברי הרדב"ז נראה שלדעתם תחושת הסכנה מן המוות שייכת יותר כאשר משלשלים בני אדם לתוך בור או מערה עמוקה, וכפי שלדבריהם הוכיח גם הניסיון שאנשים שירדו לתוך המערה מתו, אך חשיפה של הארון על ידי פגיעה באבן מן הצד והסרת איזה קיר חיצוני, יכולה אולי לגלות את הארון מבלי צורך להיכנס פנימה לתוך החלל שבו הארון ממית את המתקרבים אליו.